

Study of the Year Counting and Duration of Sulayman Khan's rule; Ilkhan of Puppet of Chopian Governors, Based on Numismatic Evidence and Historical Documents

Mirzamohammad Hasani¹

Assistant Professor of History, Islamic Azad University of Shahroud

Kourosh Salehi

Graduated from the Islamic Azad University, Central Tehran Branch, M.Sc.

Received: September, 22, 2020; Accepted: June, 8, 2021

(pp. 23-48)

Abstract

With the death of Sultan Abu Sa'id, the last Mongol Ilkhanate in 736 AH, the Ilkhanate territory was divided between the Sarbadars and various emirs of the Mongol rule. Governors such as the Chopian and the Al-e Jalayer came to power at this point in history by pull out members of the royal family with family ties to the great Mongol. These Ilkhans, numbering 9, are known in historical research as the puppet Ilkhans. One of the most famous of these Ilkhans is a man named Sulayman Khan who came to power with the support of Sheikh Hassan Kouchak Chopani. Between the years 744-739 AH, this ilkhan ruled over large parts of the territory of the pastoral rulers. Study of numismatic evidence proves that 82 different mints named Suleiman Khan minted coins. In this paper, by study the historical documents and separating the existing coins based on their minting year, an attempt has been made to compare the historical data on the conquest of different areas with the evidence of minting coins in that territory. According to the information obtained from the coins, it is clear that several mints in Anatolia and Diyarbakir between the years 745 to 748 AH called Sulayman Khan minted coins. These data prove that the period of Sulayman Khan's rule after the official end announced in the historical texts (744 AH) lasted a few more years in some parts of the government.

Keywords: Puppet Ilkhans, Sulayman Khan, Sheikh Hassan Kouchak, Chopian governors, Ilkhanid Coins.

---

1. Email of Author: mohamadhassani68@yahoo.com

بررسی سال شمار و مدت زمان حکومت سلیمان خان؛ ایلخان دست‌نشانده امرای چوپانی به استناد شواهد سکه‌شناسی و مستندات تاریخی

میرزا محمد حسنی^۱

استادیار گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی شاهرود

کوروش صالحی

دانش آموخته کارشناسی ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی

(از ص ۲۳ تا ص ۴۸)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۷/۰۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۱۸

علمی-پژوهشی

چکیده

با مرگ سلطان ابوسعید، آخرین ایلخان مغول در سال ۷۳۶ ه.ق قلمرو ایلخانان بین سربداران و امیران حکومت مغول مختلف تقسیم شد. امرایی مانند چوپانیان و آل جلایر در این برهه از تاریخ با برکشیدن افرادی از خاندان سلطنتی با وابستگی‌های خانوادگی به ایلخانان بزرگ مغول را به قدرت رسانیدند. این ایلخانان که تعداد آنها ۹ نفر عنوان شده در پژوهش‌های تاریخی به نام ایلخانان دست‌نشانده شهرت دارند. یکی از معروف‌ترین این ایلخانان فردی به نام سلیمان خان است که با حمایت شیخ‌حسن کوچک چوپانی به قدرت رسید. این ایلخان در فاصله سال‌های ۷۴۴-۷۳۹ ه.ق بر بخش‌های وسیعی از قلمرو امرای چوپانی حکومت کرد. بررسی شواهد سکه‌شناسی اثبات می‌کند ۸۱ ضربخانه مختلف به نام سلیمان خان سکه ضرب کرده‌اند. در این مقاله با بررسی مستندات تاریخی و تفکیک سکه‌های موجود بر مبنای سال‌شمار ضرب آنها سعی شده است داده‌های تاریخی مبنی بر فتح نواحی مختلف با شواهد ضرب سکه در آن قلمرو مقایسه شود. با توجه به اطلاعات به‌دست آمده از سکه‌ها مشخص می‌شود ضربخانه‌هایی چند در آنتولی و دیاربکر در فاصله سال‌های ۷۴۵ تا ۷۴۸ ه.ق به نام سلیمان خان سکه ضرب کرده‌اند. این داده‌ها اثبات می‌کند مدت‌زمان حکومت سلیمان خان پس از پایان رسمی اعلام شده در متون تاریخی (سال ۷۴۴ ه.ق) چندسالی بیشتر آن‌هم در بخش‌هایی از قلمرو حکومتی مداوم داشته است.

واژه‌های کلیدی: ایلخانان دست‌نشانده، سلیمان خان، شیخ‌حسن کوچک، امرای چوپانی، سکه‌های ایلخانی.

۱. مقدمه

مرگ سلطان ابوسعید، آخرین حکمران سلسله ایلخانان در ربیع‌الاول سال ۷۳۶ه.ق به‌طور رسمی به حکومت ایلخانان مغول در ایران و سرزمین‌های هم‌جوار خاتمه داد؛ اما این پایان به معنای از بین رفتن کامل نهاد حکومت ایلخانی نبود. در دوره فترتی که از مرگ ابوسعید (۷۳۶ه.ق) آغاز و تا برآمدن تیمور (۷۷۱ه.ق) ادامه یافت قلمرو وسیع حکومت ایلخانی صحنه قدرت‌نمایی امرایی چند از سلسله‌های مختلف شد. در این دوره امرای نظامی، افراد مختلفی با اصالتی مغولی و وابستگی خاندانی با چنگیزخان و دیگر نوادگانش را به قدرت رسانیده و خود بنا به سنتی کهن برای کسب مشروعیت فردی از خاندان سلطنتی و از اروغ چنگیز را به خانی انتخاب کرده و خود تحت لوای نام آنها به حکومت پرداختند. این امر سبب رقابت شدید توسط امرا برای برکشیدن دست‌نشانگانی از خاندان سلطنتی شد. این ایلخانان تابع در پژوهش‌های تاریخی به نام «ایلخانان دست‌نشانده» شهرت دارند. تاکنون ۹ نفر از این ایلخانان دست‌نشانده شناسایی و معرفی شده‌اند (جعفری‌مذهب، ۱۳۹۰: ۲۶).

به‌طور کلی قلمرو ایلخانان در این دوره بین امرای مختلفی تقسیم شده. این قدرت‌ها شامل: چوپانیان در آذربایجان؛ جلایریان در عراق عرب؛ آل مظفر در یزد و کرمان؛ خاندان اینجو و سایر امرای محلی در فارس و سواحل خلیج فارس؛ سربداران در خراسان غربی؛ طغاتی‌موریان در خراسان شمالی و گرگان؛ آل کرت در خراسان شرقی؛ اتابکان در جنوب غربی ایران (لرستان و شولستان)؛ مرعشیان در مازندران و طبرستان بود (نبئی، ۱۳۷۵: ۳-۴). در رقابت این امرا این ایلخانان به قدرت رسیدند:

۱. خواجه غیاث‌الدین محمد وزیر ابوسعید یکی از نوادگان اریق‌بوقا برادر هلاکوخان که آریپاگون نام داشت به ایلخانی انتخاب کرد (اقبال آشتیانی، ۱۳۷۶: ۳۴۹).
۲. امیرعلی‌پادشاه حکمران عراق عرب «موسی‌خان» پسر بایدوخان را به سلطنت رساند.
۳. شیخ‌حسن‌بزرگ (آل‌جلایر)، «محمد» نبیره منگوتیمور بن هلاکوخان را به عنوان ایلخان انتخاب کرد.
۴. شیخ‌حسن‌بزرگ پس از قتل محمدخان، نبیره‌ای از برادران چنگیز به نام «طغاتی‌مورخان» را به حکومت رساند.

۵. شیخ‌حسن‌بزرگ پس از چندی شاهزاده‌ای به نام «جهان‌تیمور» بن آلافرنگ بن اباخان را به قدرت رساند.

۶. شیخ‌حسن کوچک چوپانی (نوه شیخ‌حسن‌بزرگ) «ساتی‌بیگ» دختر سلطان اولجایتو و خواهر سلطان ابوسعید را به قدرت رساند.

۷. شیخ‌حسن کوچک پس از چندی «سلیمان‌خان» از نوادگان یشموت بن هلاکوخان را انتخاب کرد.

۸. ملک‌اشرف برادر شیخ‌حسن کوچک هم ایلخانی به نام «انوشیروان» را به قدرت رساند (ستوده، ۱۳۸۹: ۱۷۳/۲).

نهمین ایلخان دست‌نشانده «غازان دوم» است که به استناد شواهد سکه‌شناسی در سال ۷۵۷ ه.ق در تبریز سکه ضرب کرده است (جعفری‌مذهب، ۱۳۹۰: ۲۸). علاوه بر تبریز، علاءالدینی سکه دیگری ضرب قم از ایلخان معرفی کرده است (علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۶۲۷ سکه شماره ۳). ضرب سکه در قم بیانگر این نکته است که قلمرو حکومتی این ایلخان علاوه بر تبریز نواحی دیگری مانند قم را نیز شامل می‌شده است. جعفری‌مذهب با یافتن مستندات تاریخی اثبات کرده است که این غازان دست‌نشانده ملک‌اشرف چوپانی، برادر شیخ‌حسن کوچک بوده است (همان: ۲۹-۳۰-۳۱).

گویا به‌غیر از این ۹ ایلخان دست‌نشانده، حکمرانان دیگری نیز توسط امرا به بازی گرفته شده‌اند اما احتمالاً موفق به ضرب سکه نشده‌اند یا هنوز سکه‌ای از آنها معرفی نشده است. به عنوان مثال حسن کوچک چوپانی هم‌زمان با ایلخان سلیمان، فرد دیگری به نام ابوالخیر که به عنوان یکی از فرزندان اولجایتو معرفی شده بود را نزد خود نگه می‌داشت. گویا این فرد به فرمان سلیمان به قتل رسید (فصیحی‌خوافی، ۱۳۳۹: ۶۶/۳). احتمال دارد این امیر چوپانی برای مهار کردن سلیمان گزینه دیگری را به عنوان ایلخان دست‌نشانده آماده کرده بود. علاوه بر ابوالخیر گویا شیخ‌حسن چوپانی هم‌زمان با ایلخانی سلیمان خان گزینه دیگری نیز برای ایلخانی مد نظر داشته است. حافظ‌ابرو اشاره کرده این امیر چوپانی در سال ۷۴۳ ه.ق پسری مجهول‌النسب به نام «بواحمد» که به عنوان پسر اولجایتو معرفی شده بود در تبریز نزد خود نگه می‌داشت؛ اما با توجه به ناراحتی سلیمان خان، شیخ‌حسن او را به قراباغ اران نزد سلیمان خان فرستاد و در آنجا به حکم سلیمان به قتل رسید (۱۳۱۷: ۱۷).

حافظابرو به شورش ایلخانی دیگری به نام «سیف‌الملوک» در گیلان اشاره می‌کند. (سال ۷۴۳ه.ق) این فرد نیز مدعی بود که از تخمه اولجایتو است. شیخ‌حسن چوپانی پس از دستگیری این فرد او را پیش سلیمان‌خان فرستاد و به حکم وی او را در شهر میانه به قتل رسانید (همان: ۱۶۶-۱۶۷).

ایلخان دیگری که امکان دارد در سال‌های ۷۵۵-۷۵۶ه.ق سکه ضرب کرده باشد فردی به نام حسن‌خان است. جعفری‌مذهب به نقل از واقف پیریف، از جمهوری آذربایجان اشاره می‌کند که در جدول حکمرانان آذربایجان بین انوشیروان و بردی‌بیگ، فردی به نام حسن‌خان ذکر شده است. پیریف مدعی بوده که سکه‌های این ایلخان در موزه‌های جمهوری آذربایجان موجود است (جعفری‌مذهب، ۱۳۹۰: ۳۳ یادداشت ۱۰). جعفری‌مذهب معتقد است سکه‌ای که توسط این پژوهشگر به نام حسن‌خان معرفی شده باید سکه غازان دوم باشد که در کاتالوگ‌ها به صورت گازان نوشته شده و روس‌ها و آذربایجانی‌ها که از خط سیریل استفاده می‌کنند می‌توانند این نام را حسن نیز بخوانند (همان: ۳۲)؛ آنچه مسلم است وجود ۹ ایلخان دست‌نشانده به‌استناد متون تاریخی و شواهد سکه‌شناسی اثبات شده است. احتمالاً علاوه بر این ۹ ایلخان سه ایلخان دیگر شامل: حسن‌خان، بواحمد و سیف‌الملوک نیز می‌توان به این جمع افزود و کل ایلخانان دست‌نشانده را ۱۲ نفر در نظر گرفت. یکی از موارد مورد اختلاف در بررسی تاریخ دوران این ایلخانان دست‌نشانده سال‌شمار دقیق حکومت آنها و مدت‌زمان فرمانروایی آنهاست. دلیل اصلی این اختلاف‌نظر در مواردی چند خلاصه می‌شود:

۱. همزمانی برخی از این ایلخانان با دیگر ایلخانان دست‌نشانده.

۲. دست‌به‌دست شدن قلمرو حکومتی این ایلخانان.

۳. اختلاف دائمی امرای چوپانی و آل‌جلایر و برکشیدن مدعیان جدید. از طرفی کمبود منابع تاریخی مرتبط با این دوره پر هرج‌ومرج سبب شده از سرنوشت برخی از ایلخانان و پایان کار آنان گزارشی دقیق در دست نباشد.

بدون شک در مواردی از این دست بررسی شواهد سکه‌شناسی می‌تواند اهمیت قابل توجهی در بازسازی تاریخ این دوره داشته باشد.

۲. سلیمان‌خان ایلخان دست‌نشانده چوپانیان

یکی از معروف‌ترین ایلخانان دست‌نشانده که در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته، ایلخانی به نام سلیمان‌خان است. چنانکه ذکر شد او برکشیده شیخ‌حسن کوچک چوپانی

بود. سلیمان‌خان از نظر گستردگی قلمرو حکومتی، فراوانی دارالضرب‌ها، فراوانی سکه‌های برجای‌مانده در میان دیگر ایلخانان دست‌نشانده یک استثناست. مدت‌زمان حکومت این ایلخان در پژوهش‌های صورت گرفته بدون توجه به شواهد سکه‌شناسی مورد بررسی قرار گرفته است. در پژوهش‌های مرتبط با سکه‌شناسی عصر ایلخانی، برخی سکه‌های ایلخان سلیمان، در کنار سایر سکه‌های ایلخانی معرفی شده است اما از اطلاعات مستخرج از سکه‌های برای بازسازی رخداد‌های تاریخی و تعیین مدت‌زمان حکومت این ایلخان استفاده نشده است. در این پژوهش سعی شده با تفکیک سکه‌ها بر مبنای سال‌شمار حکومت و محل ضرب گستردگی قلمرو تحت‌فرمان و مدت‌زمان حکومت ایلخان سلیمان مورد بحث و بررسی قرار گیرد. در این روش بعد از تفکیک پراکندگی جغرافیایی دارالضرب‌ها امکان تسلط این ایلخان بر این نواحی به‌استناد متون تاریخی مورد بحث قرار گرفته است.

جدول شماره ۱. مدت‌زمان حکومت سلیمان‌خان

ردیف	نام پژوهشگر	سال‌شمار حکومت سلیمان‌خان (هجری قمری)	برگرفته از
۱	ترابی طباطبایی	۷۴۰-۷۴۴	سکه‌های شاهان اسلامی ایران، ۱۳۵۰: ۱۰۰-۱۰۱
۲	اشپولر	۱۳۳۹ م./۷۴۰ ه.ق-؟	تاریخ مغول در ایران، ۱۳۷۴: ۵۵۳
۳	نبئی	۷۴۴-۷۳۹ ذی‌الحجه	اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران در قرن هشتم هجری، ۱۳۷۵: ۱۶-۲۰
۴	اقبال آشتیانی	اوایل ۷۴۱-۷۴۵	تاریخ مغول و اوایل ایام تیموری، ۱۳۷۶: ۳۵۹
۵	سرفراز و آورزمانی	۷۴۰-۷۴۴	سکه‌های ایران، ۱۳۷۹: ۲۲۴
۶	آزند	اوایل ۷۴۱-۷۴۵	برافتادن ایلخانان و برآمدن سلسله‌های محلی ایلخانان، ۱۳۸۴: ۱۷۹
۷	دیلمر	۷۳۹-۷۴۶	Ilkhanids, 2006: 573
۸	جعفری‌مذهب	۷۴۱-۷۴۴	واپسین ایلخان، ۱۳۹۰: ۲۶
۹	علاء‌الدینی	۷۳۹-۷۴۶	سکه‌های ایران در دورهٔ ایلخانان مغول، ۱۳۹۵: ۱۳

مدت‌زمان سلطنت سلیمان‌خان در دیدگاه‌های مختلف بین سال‌های ۷۳۹-۷۴۶ ه.ق بیان شده است. اما توافق بیشتری برای سال‌های ۷۴۰-۷۴۴ ه.ق بین پژوهشگران وجود

دارد. برای بررسی سال آغاز و پایان سلطنت این ایلخان شواهد سکه‌شناسی می‌تواند کمک شایان توجهی به پیشبرد روند پژوهش کند. به‌استناد پژوهش‌های انجام‌شده انتخاب سلیمان‌خان به عنوان ایلخان توسط شیخ‌حسن کوچک چوپانی در ماه ذی‌الحجه سال ۷۳۹ه.ق صورت گرفته است (نبئی، ۱۳۵۲: ۲۵۷؛ نبئی، ۱۳۷۵: ۱۶؛ اشیپولر، ۱۳۷۴: ۱۳۹). بنابراین مشخص می‌شود در آخرین ماه سال ۷۳۹ه.ق سلیمان به عنوان ایلخان انتخاب شده است. حافظ‌ابرو در ذیل جامع‌التواریخ رشیدی دلیل عزل ساتی‌بیگ توسط شیخ‌حسن کوچک را به این بهانه می‌داند که «زن پادشاهی مُلک ایران را نشاید و نیز بدو رسانیدند که شه‌زاده ساطی‌بیگ قصد او دارد و ...» (حافظ‌ابرو، ۱۳۱۷: ۱۶۲). شیخ‌حسن پس از عزل ساتی‌بیگ فردی به نام «سلیمان‌خان بن یوسف‌شاه بن سوکای بن سمت بن هولاکوخان» را به پادشاهی انتخاب کرد و ساتی‌بیگ را به‌اجبار به ازدواج او درآورد (همان). قطبی‌اهری دیگر مورخی است که درباره این انتخاب در کتابش اطلاعاتی دارد. او می‌نویسد: «شیخ‌حسن تمورتاش به اوجان^(۱) آمد و یکی را پیدا کرد الیاس نام. می‌گفتند از فرزندان سوکاست، سلیمان‌خان لقب کرد و بر تخت نشاند» (قطبی‌اهری نجم، ۱۳۸۸: ۲۲۷).

شبانکاره‌ای اتحاد جمعی از امرا که منجر به انتخاب سلیمان‌خان به مقام پادشاهی شد را شامل: امیر سیورغان، پسر امیر چوپان و ساتی‌بیگ،^(۲) امیر شیخ‌حسن تمورتاش (شیخ‌حسن کوچک نوۀ امیر چوپان)، امیر پیرحسین (پسر شیخ‌محمود بن امیر چوپان-پسر عموی شیخ‌حسن کوچک)، امیر یاغی باستی (پسر امیر چوپان و عموی شیخ‌حسن کوچک)، امیر تودان امیر تالش می‌داند. ازدواج ساتی‌بیگ با سلیمان‌خان نیز با موافقت پسر ساتی‌بیگ، سیورغان انجام شد (شبانکاره‌ای، ۱۳۷۶: ۳۰۸). با انتخاب سلیمان به ایلخانی، امیر شیخ‌حسن کوچک کار وزارت را به «غیاث‌الدین محمد علیشاهی» واگذار کرد (حافظ‌ابرو، ۱۳۱۷: ۱۶۲). قطبی‌اهری می‌نویسد: در تبریز سکه به نام سلیمان ضرب و خطبه به نام او خوانده شد (۱۳۸۹: ۲۲۷) و امیر شیخ‌حسن خود در سلطانیه اقامت نمود (اهری، همان؛ حافظ‌ابرو، ذیل: ۱۶۲). بررسی سکه‌های ضرب این سال به نام سلیمان فعالیت سه ضرابخانه را اثبات می‌کند. این ضرابخانه‌ها شامل: فیروزان (شهری در ناحیه خان لنجان اصفهان)، ساوه و چمشگزک (ناحیه‌ای در استان طونجلی ترکیه) است (بنگرید به جدول شماره ۲). به‌طور کلی سکه‌های ضرب سال ۷۳۹ه.ق به نام سلیمان بسیار کمیاب هستند. قابل‌ذکر است به‌استناد متون تاریخی، پایتخت سلیمان شهر تبریز بوده است (قطبی‌اهری، ۱۳۸۹: ۲۲۷). اما تاکنون سکه‌ای از این ایلخان، ضرب سال ۷۳۹ه.ق در تبریز معرفی نشده است.

همچنین در سلطانیه که مقر شیخ‌حسن کوچک بود نیز سکه‌ای از سلیمان ضرب این سال معرفی نشده است. امکان دارد با توجه به ازدواج سلیمان با ساتی‌بیگ تا پایان سال ۷۳۹ق. کماکان در بسیاری از دارالضرب‌ها سکه به نام ساتی‌بیگ ضرب شده باشد^(۳) یا با توجه به کوتاهی زمان عملاً امکان تهیه و ارسال سرسکه سلیمان برای تمامی دارالضرب‌ها فراهم نشده بود.

جدول شماره ۲. سکه‌های سلیمان‌خان، ضرب سال ۷۳۹ق.

ردیف	محل ضرب	جنس	برگرفته	ملاحظات
۱	چمشگزک / چمشگزک	نقره	Diler, 2006: 111-577	چمشگزک ناحیه‌ای است در استان طونجلی/تونج‌ایلی در آناتولی شرقی در ترکیه و هم‌جوار با انگول و ارزنجان، نوری پره، ۱۳۸۹: ۵۵۴ شماره ۷۹.
۲	ساوه	نقره	Diler: 577	فاقد تصویر، سال [۷۳]۹ است.
۳	فیروزان	نقره	Diler: 577	فاقد تصویر، شهری در ناحیهٔ خال‌لنجان اصفهان، عقیلی، ۱۳۷۷: ۲۷۵-۲۷۶

با انتخاب سلیمان به ایلخانی و با آغاز سال ۷۴۰ق. شیخ‌حسن کوچک او امیر سیورگان را به امارت عراق عجم-برادرش ملک‌اشرف را به حکومت اصفهان و پسرعموی خود پیرحسین را به حکومت فارس انتخاب کرد. با اظهار تابعیت امیر مبارزالدین محمد مظفری (حاکم کرمان) از امیر پیرحسین، عملاً قلمرو کرمان نیز به حوزهٔ تحت‌نفوذ سلیمان افزوده شد. بدین ترتیب حوزهٔ اقتدار سلیمان‌خان و امرای چوپانی تا خلیج فارس رسید (نبئی، ۱۳۵۲: ۲۷۸). اگرچه اظهار تابعیت به معنای حکومت مستقیم سلیمان بر این قلمرو نیست و امرایی چون مبارزالدین محمد فقط ضرب سکه به نام این ایلخان را پذیرفتند. بررسی سکه‌های ضرب شده به نام سلیمان در سال ۷۴۰ق. نشان می‌دهد در این سال حدود ۳۴ دارالضرب در نواحی مختلف به نام سلیمان سکه ضرب کرده‌اند (بنگرید به جدول شماره ۳).

حافظ‌ابرو قلمرو شیخ حسن چوپانی در سال ۷۳۹ق. را شامل: ولایت عراق عجم، آذربایجان، آران، موغان، گرجستان و سلطانیه می‌داند (حافظ‌ابرو، ۱۳۱۷: ۱۶۲). با انتخاب سلیمان به ایلخانی در فصل بهار و در ماه شوال سال ۷۴۰ق. شیخ‌حسن کوچک به اوچان (نزدیک رود سراب بین میانه و تبریز) رفت. امیر پیرحسین که پیش‌ازین به فارس فرستاده شده بود به دلیل قتل یکی از افراد خاندان اینجو با شورش مردم شیراز مواجه

شد^(۴) و مجبور به بازگشت به آذربایجان و پیوستن به اردوی شیخ حسن کوچک شد. امیرسیورگان^(۵) نیز از قراباغ حرکت کرده و در اوچان به نیروهای شیخ حسن پیوست. این تجمیع نیرو برای مقابله با شیخ حسن بزرگ ایلکانی، امیر آل جلایر و ایلخان دست‌نشانده‌اش جهان تیمورخان بود. جنگ در روز چهارشنبه آخر ذیحجه سال ۵۷۴۰ ق در نزدیکی رودخانه جغتو در حوالی مراغه رخ داد. قوای متحد چوپانی موفق شدند قوای ایلکانی را درهم شکسته و آنان را وادار به عقب‌نشینی به بغداد کنند. شیخ حسن بزرگ پس از این شکست، ایلخان دست‌نشانده جهان تیمور را عزل و برای مصونیت از صدمات شیخ حسن کوچک، خود را در تبعیت ملک ناصر سلطان مصر قرار داد (حافظ‌ابرو: ۱۶۲؛ اقبال آشتیانی: ۳۶۰؛ نبئی، ۱۳۷۵: ۱۷). این جنگ در آخرین روزهای ماه ذیحجه (آخرین ماه سال) رخ داد.

بررسی سکه‌های ضرب شده در سال ۵۷۴۰ ق بیانگر فعالیت ضربخانه‌هایی به نام سلیمان در ایالت‌های آذربایجان، آسیای کوچک، فارس، اصفهان، قفقاز و خراسان است. آنچه مسلم است ضرب سکه به نام سلیمان در این ضربخانه‌ها تأییدی است بر گزارش حافظ‌ابرو مبنی بر معرفی قلمرو تحت‌فرمان سلیمان (۱۳۱۷: ۱۶۲). در این سال ضربخانه‌هایی در آذربایجان، اران، آسیای کوچک و فارس به نام سلیمان سکه ضرب کرده‌اند. تنها نکته بحث‌برانگیز ضرب سکه در سال ۵۷۴۰ ق به نام سلیمان در شوشتر است. به‌استناد متون تاریخی شیخ حسن بزرگ امیر آل جلایر بعد از انتخاب جهان تیمورخان به ایلخانی در سال ۵۷۴۰ ق خواجه شمس‌الدین زکریا را به وزارت او انتخاب کرد و این وزیر را به حکومت عراق عرب و خوزستان و دیاربکر نیز منصوب کرد (نبئی، ۱۳۵۲: ۲۵۸-۲۵۷؛ اقبال آشتیانی: ۳۵۸). شهر شوشتر^(۶) در زمان شیخ اویس، جانشین شیخ حسن بزرگ نیز تحت‌سلطه امرای آل جلایر بود^(۷) (سلمان ساوجی، ۱۳۳۶: ۴۳۳-۴۳۷؛ بیانی، ۱۳۸۲: ۴۰). به‌احتمال زیاد در این سال قوای چوپانی بر شوشتر مسلط شده‌اند. این حدس با توجه به ضرب دوباره سکه در شوشتر در سال ۵۷۴۱ ق به نام سلیمان خان تقویت می‌شود.

جدول شماره ۳. سکه‌های سلیمان خان، ضرب سال ۵۷۴۰ ق

ردیف	محل ضرب	جنس	برگرفته	ملاحظات
۱	آرچیش	نقره	Diler, 2006: 578	بدون تصویر و طراحی. شهری بر کرانه دریاچه وان در سرزمین ارمنیه قدیم. عقیلی، ۱۳۷۷: ۶۷
۲	اردبیل	نقره	Diler: 578	بدون تصویر و طراحی

بدون تصویر	Diler: 578	نقره	ارزروم	۳
-----	Diler: 580 NO 771	نقره	اصفهان	۴
تراپی طباطبایی این ضرابخانه را بانه خوانده است. امروزه در خوانش این نام به‌صورت بازار توافق بیشتری وجود دارد.	تراپی طباطبایی، ۱۳۵۰: ۱۰۰ / نمونه مشابه با خوانش بانه در نیئی، ۱۳۷۵: ۳۵	نقره	بازار	۵
باید «بادبرد» باشد که نگارش متفاوتی از بایبورت/بایبرت است. این شهر در شمال ارزنجان و نزدیکی ارزروم در شرق ترکیه قرار دارد. نمونه ابوسعید، علاءالدینی، Diler, 2006: 578؛ ۷۷ سکه ۳۰۳: ۱۳۹۵ و بدون تصویر، توضیحاتی دربارهٔ بابت/بایبورت/بایبورت/بایبورد در عقیلی، ۱۳۷۷: ۹۶-۹۷.	Diler: 579 NO 767	نقره	بادربر؟/ بابربر؟	۶
بدون تصویر، مکانی در ارمنیه کوچک (کلیکیه) در آناتولی شرقی، عقیلی، ۱۳۷۷: ۱۱۲-۱۱۱	Diler: 578	نقره	بدلیس	۷
بدون تصویر، شهری در ارمنیه قدیم، کرسی ایالت ارزن، عقیلی، ۱۳۷۷: ۱۱۳	Diler: 578	نقره	بردع	۸
بدون تصویر، شهری در نینوای باستانی برکنار دجله در هفت فرسخی موصل، عقیلی، ۱۳۷۷: ۱۲۰-۱۲۱. نام ناحیه‌ای در هر یک از شهرهای آیدین، سوکه، و قره‌سی. پره، ۱۳۹۰: ۳۶.	Diler: 578	نقره	بَلد	۹
بدون تصویر، مکانی نامعلوم در ماوراء قفقاز یا در خراسان (بلیکان/بلیکان) عقیلی، ۱۳۷۷: ۱۲۱	Diler: 578	نقره	بَلوقان	۱۰
سکه‌ای دیگر از جنس مس و با تصویر ماهی در Auction 14, 2012: Lot 720	Diler: 592 NO 805	مس	تبریز	۱۱
Auction 25, 2016: Lot 708	Auction 21, 2015: Lot 565	طلا	تبریز	۱۲
-----	Diler: 580 NO 768	نقره	تفلیس	۱۳
باید حصن کیفا باشد در کنار دجله بین دیاربکر و جزیرهٔ ابن عمر، عقیلی، ۱۳۷۷: ۱۶۰-۱۶۱	Diler: 578 NO 790	نقره	حصن	۱۴

بدون تصویر	Diler: 579	نقره	خلاط	۱۵
بدون تصویر	Diler: 579	نقره	خوی	۱۶
بدون تصویر	Diler: 579 & 580 NO 771	نقره	ساره	۱۷
بدون تصویر	Diler: 579	نقره	سعد	۱۸
بدون تصویر، کریمی و دیگری، ۱۳۶۷: ۱۱۵. همچنین گزارش سکه‌ای طلا در Diler, 2006: 577 بدون تصویر	Diler: 579	نقره	سلطانیه	۱۹
بدون تصویر	Diler: 579	نقره	سلماس	۲۰
مجموعه خصوصی	-----	نقره	شبانکاره	۲۱
مکانی در نخجوان.	Auction 23, 2015: Lot 453	نقره	شروور	۲۲
بدون تصویر احتمالاً ضرب ۷۴۰ ق است.	Diler: 577	نقره	شوشتر	۲۳
سکه طلا در Diler, 2006: 577 بدون تصویر	جدی، ۱۳۹۰: ۳۰	نقره	شیراز/ شیخ‌کبیر	۲۴
مکان آن مشخص نشد	Diler: 579 NO 767	نقره	فرانر	۲۵
بدون تصویر	Diler: 579	نقره	قائن	۲۶
بدون تصویر	Diler: 579	نقره	کاشان	۲۷
شهری در جنوب ارنجان ترکیه/اعلاءالدینی، ۱۳۹۵: ۳۲۹ نمونه ابوسعید ۷۲۴ه.ق ضرب مازکرد	Diler: 578 NO 765	نقره	مازکرد	۲۸
بدون تصویر	Diler: 579	نقره	مراغه	۲۹
می‌توان معدن نحاس باشد در استان دیاربکر در آناطولی، پره، ۱۳۹۰: ۵۶۴	Diler: 578 NO 766	نقره	معدن	۳۰
احتمالاً با هُنّی که به نام معدن النفط هم شهرت داشته قابل تطبیق است. در نزدیکی کوه بارما در نزدیکی مصب زاب سفلی، عقیلی، ۱۳۷۷: ۳۶۸.	Diler: 579 NO 767 نمونه مشابه در موزه ملک به صورت جانی نوشته شده اما به اشتباه الخانیه خوانده شده است. شریعت‌زاده، ۱۳۹۰: ۲۳۷ سکه ۳۴۴	نقره	معدن الخانی	۳۱
بدون تصویر	Diler: 579	نقره	نیریز	۳۲
بدون تصویر	Diler: 579 NO 767	نقره	یزد	۳۳
بدون تصویر	Diler: 578	طلا	همدان	۳۴

۳. سال ۷۴۱ ه.ق در متون تاریخی و شواهد سکه‌شناسی:

قطبی‌اهری پیروزی امرای چوپانی بر شیخ‌حسن‌بزرگ ایلکانی را در وقایع سال ۷۴۱ ه.ق ذکر کرده است (۱۳۸۹: ۲۲۷). دلیل این امر این است که جنگ در آخرین ماه سال ۷۴۱ ه.ق نیز تداوم داشته است. این فتوحات و درگیری‌ها به‌استناد حافظ‌ابرو تا همدان نیز تداوم داشته و امیر شیخ‌حسن کوچک در ربیع‌الاول ۷۴۱ ه.ق در تبریز مستقر می‌شود (۱۳۱۷: ۱۶۳). ضرب سکه‌های سلیمان در این سال در شهرهای تبریز و همدان بیانگر صحت داده‌های تاریخی است. در این سال به‌فرمان سلیمان خان، امیر سیورغال به حکومت عراق عجم و ملک‌اشرف عازم عراق و امیر پیرحسین را بار دیگر به حکومت فارس منصوب کرد (همان). در ذیحجه سال ۷۴۱ ه.ق امیر یاغی باستی (عموی شیخ‌حسن کوچک) از پسر عمویش روی‌گردان شده و با شش هزار اسبی که در دامنه سهند نگهداری می‌شد متواری گشت. عبور او با این گلهٔ بزرگ اسب از کنار نیروهای متحد شیخ‌حسن ایلکانی و حاجی طغای امیر دیاربکر سبب وحشت و متواری شدن این سپاه شد (حافظ‌ابرو، ۱۳۱۷: ۱۶۳). شیخ‌حسن کوچک پس از این رخداد به دیاربکر لشکر کشید و ارزروم را تصرف کرد (نبئی، ۱۳۵۲: ۲۶۳-۲۶۴؛ نبئی، ۱۳۷۵: ۱۸؛ اقبال آشتیانی، ۱۳۷۶: ۳۵۹). سکه‌های ضرب سال ۷۴۱ ه.ق در ارزروم توسط سلیمان خان تأییدی است بر این روایات تاریخی. قطبی‌اهری نتیجهٔ این لشکرکشی‌های شیخ‌حسن‌بزرگ در سال ۷۴۱ ه.ق و حملات متقابل شیخ‌حسن کوچک را تاراج نواحی مختلف از مراغه تا سلطانیه و همدان و تخریب گسترده و بروز قحطی در آذربایجان و عراق می‌داند (۱۳۸۹: ۲۲۸-۲۲۷). این تخریب‌های گسترده در دیاربکر و منطقه ارزروم نیز اتفاق افتاد. این عامل سبب شد شیخ‌حسن‌بزرگ از ملک‌ناصر، سلطان مصر تقاضای کمک کند و در خطبه نام او را آورده و سکه به نام او ضرب کند. مجموع این عوامل سبب افزایش نفوذ مصریان در شرق بلاد روم گردید (نبئی، ۱۳۵۲: ۲۶۳-۲۶۴؛ اقبال آشتیانی، ۱۳۷۶: ۳۵۹). قطبی‌اهری شورش امیرسیورغان بر علیه شیخ‌حسن کوچک و اتحاد او با طغاتی‌مورخان و خراسانیان را در مجموع رخدادهای سال ۷۴۱ ه.ق ذکر کرده است. نتیجهٔ این اتحاد نیز به شکست انجامید (۱۳۸۹: ۲۲۸). جدول شمارهٔ ۴ سکه‌های ضرب شده در سال ۷۴۱ ه.ق به نام سلیمان را نمایش می‌دهد. در سال ۷۴۱ ه.ق ۴۲ ضرابخانه فعال بوده‌اند.

جدول شمارهٔ ۴. سکه‌های سلیمان خان، ضرب سال ۷۴۱ ه.ق

ردیف	محل ضرب	جنس	برگرفته	ملاحظات
۱	ابواسحاق	نقره	علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۵۸۰	نمونهٔ مشابه، Diler, 2006: 581

NO 772	شماره ۲			
شهری در ساحل شرقی دریاچه وان در دیاربکر. عقیلی، ۱۳۷۷: ۶۴	Diler, 2006: 581 NO 772	نقره	اخلاط	۲
خط اویغوری	علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۵۸۱ شماره ۳	نقره	اردبیل	۳
بدون تصویر	Diler: 582 NO 773	نقره	ارزروم	۴
دژی مستحکم در ارمنیه بین خلاط و گنجه در ارمنستان. عقیلی، ۱۳۷۷: ۵۷/نقش فردی نشسته با دست‌هایی رو به بالا.	Diler: 582 NO 773	نقره	آنی	۵
-----	Diler: 590 NO 798	مس	آنی	۶
شهری در نزدیکی ارزروم در کشور ترکیه کنونی. برای سکه ابوسعید ضرب اونیک، علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۴۰۲	Diler: 582 NO 773	نقره	اونیک	۷
بدون تصویر، همچنین نمونه طلا ضرب همین سال.	Diler: 582 NO 773	نقره	بازار	۸
بدون تصویر	Diler: 582 NO 773	نقره	بایرت	۹
بدون تصویر	Diler: 582 NO 773	نقره	بدلیس	۱۰
-----	Mitchiner, 1977 : 259	نقره	بیلقان	۱۱
یک قطعه سکه مسی ضرب تبریز سال ۷۴۱ه.ق. 592: Diler, 2006: NO 803	علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۵۸۲ شماره ۴	نقره	تبریز	۱۲
سال ۷۴۱[ه.ق. تستر همان شوشتر است.	Diler: 586 NO 783	طلا	تستر	۱۳
-----	Diler: 586 NO 783	نقره	تستر	۱۴
بدون تصویر	Diler: 582 NO 773	نقره	تفلیس	۱۵
قسمت شمالی اراضی بین دجله و فرات. مخفف نام جزیره آقور، عقیلی، ۱۳۷۷: ۱۵۰	Diler: 578 NO 766	نقره	جزیره	۱۶
بدون تصویر	Diler: 582 NO 773	نقره	خوی	۱۷
-----	علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۵۸۳ شماره ۵	نقره	ساوه	۱۸
-----	Auction 24, 2016: Lot 516	نقره	سلطانیه	۱۹
خط اویغوری	علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۵۸۵ شماره ۷	نقره	سلماس	۲۰

بدون تصویر	Diler: 579	نقره	سنجار	۲۱
-----	Diler: 144 Note 986	نقره	سیرجان	۲۲
-----	علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۵۸۶ شماره ۸	نقره	شیراز/ شیخ کبیر	۲۳
دیلر بدون تصویر، تصویر سکه سلیمان ضرب طاوس در مجموعه خصوصی نیز مشاهده شد.	Diler: 581 NO 772 Auction 17, 2013: Lot 788	نقره	طاووس (ابرقو)	۲۴
-----	Auction 22, 2015: Lot 570	نقره	قم	۲۵
بدون تصویر	Diler: 582 NO 773	نقره	کاشان	۲۶
-----	علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۵۸۷ شماره ۹	نقره	کرمان	۲۷
مکانی در آناطولی یا به‌احتمال-کمتر در جمهوری آذربایجان. با تشکر از آقای افشین براتی برای این توضیحات.	Diler: 582 NO 773	نقره	کیغی kighi	۲۸
این ضرابخانه در دوره ایلخانی هم فعال بوده. آن را با گلشهر با موقعیتی احتمالی در آناطولی یا آسیای کوچک تطبیق داده‌اند. عقیلی، ۱۳۷۷: ۳۱۲.	Diler: 582 NO 773	نقره	گلستوان	۲۹
دژی جنگی بر سر کوهی به نام باز در جزیره عراق مشرف به شهر دنیسر (عقیلی، ۱۳۷۷: ۳۲۵)	Diler: 583 NO 776	نقره	ماردین	۳۰
-----	Diler: 579	نقره	مراغه	۳۱
-----	Diler: 579	نقره	موصل	۳۲
بدون تصویر	Diler: 582 NO 773	نقره	معدن	۳۳
بدون تصویر	Diler: 582 NO 773	نقره	مردین	۳۴
بدون تصویر	Diler: 208 & 582 NO 773	نقره	نخجوان	۳۵
بدون تصویر	Diler: 581 NO 772	نقره	نوبندجان	۳۶
دیلر بین دو خوانش بوشهر و نوشهر خوانش نوشهر را ارجح دانسته است.	Diler: 211 Note 1570	نقره	نوشهر/بوشهر؟	۳۷
-----	Diler: 212	نقره	نیریز	۳۸
-----	Diler: 582 NO 773	طلا	وان	۳۹

۴۰	وان	نقره	Diler: 582 NO 773	-----
۴۱	همدان	نقره	علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۵۸۸ شماره Diler: 583 NO 774 سکه طلای سال ۷۴۱ ه.ق در موزه ملک، شریعتزاده، ۱۳۹۰: ۲۳۷ سکه ۴۴۵؛ موزه ملک، همان: ۲۳۷ سکه ۴۴۴	دو قطعه دیگر در موزه ملک ضرب این سال با شماره‌های ۱۱ و ۱۲ معرفی شده است شماره ۱۰ و ۱۱ نام ایلخان به خط اویغوری است.
۴۲	یزد	نقره	علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۵۹۱ شماره Auction 18, 2014: Lot ۱۳؛ 710	قطعه دیگری ضرب همین سال، صفحه ۵۹۲ شماره ۱۴

۴. وقایع سال‌های ۷۴۲ و ۷۴۳ ه.ق:

برای رخدادهای این دو سال علاوه بر کتاب قطبی‌اهری، متن دیگری به نام «ذیل تاریخ گزیده» که وقایع را از سال ۷۴۲ ه.ق آغاز کرده است نیز می‌تواند مفید باشد. در سال ۷۴۲ ه.ق و در تداوم شورش درون خاندانی چوپانیان، امیر یاغی باستی به قراباغ رفت و شیخ‌حسن کوچک در تبریز ساخت ابنیه‌ای را آغاز کرد. شیخ‌حسن کوچک موفق شد در این سال امیرسیورغان را دستگیر و به تبریز منتقل کند (قطبی‌اهری، ۱۳۸۹: ۲۲۸). با آغاز سال ۷۴۳ ه.ق یاغی باستی با ملک‌اشرف به بغداد رفتند و مورد استقبال شیخ‌حسن بزرگ ایلکانی قرار گرفتند و پس از چندی به عراق عجم و جربادقان رفته و از راه دیه علوی به اصفهان رسیده و سپس از راه بوانات متوجه شیراز شدند.^(۸) آنها در اصفهان با گسیل کردن ایلچی به جانب محمد بن مظفر از او تقاضای سپاه کردند. با پیوستن سه هزار نیروی ارسالی محمد بن مظفر، سپاه مظفری و آل‌چوپان برای تسلط بر قلمرو حکمران آل‌اینجو^(۹) به سمت شیراز حرکت کردند (قطبی‌اهری: ۲۲۸-۲۲۹؛ زین‌الدین بن حمدالله مستوفی، ۱۳۹۶: ۲۸-۲۹). با تسلط چوپانیان بر شیراز که با اتحاد با مسعودشاه برادر شیخ ابواسحاق اینجو صورت گرفت پیرحسین حاکم منصوب امیر شیخ‌حسن کوچک از شیراز متواری شد و نیروی متحدین بر شیراز مسلط شدند. پس از چندی بروز اختلاف بین یاغی باستی با مسعودشاه، منجر به قتل مسعودشاه شد. شیخ‌ابواسحاق و یارانش به خونخواهی برادر بر چوپانیان شوریدند و منجر به فرار یاغی باستی شدند. پیرحسین حاکم منصوب شیخ‌حسن کوچک بر فارس نیز پس از شکست برای تجدید قوا به آذربایجان بازگشت اما در این سال در سلطانیه به فرمان شیخ‌حسن کوچک به قتل رسید

زرکوب‌شیرازی: ۱۱۹؛ قطبی‌اهری: ۲۲۸-۲۲۹؛ حسینی فسایی: ۲۹۷) نفوذ چوپانیان در خراسان و قومس و در قلمرو حکومتی طغاتی‌مورخان و سربداران نیز به‌استناد سکه‌های ضرب شده به نام سلیمان در سال ۷۴۳ق در جاجرم قابل اثبات است (اسمیت، ۱۳۶۱: ۷۴). به‌طور کلی در سال ۷۴۳ق سکه‌های متعددی توسط امیر مسعود سربدار به نام سلیمان‌خان در شهرهای سبزوار، جاجرم، جرجان، دامغان، و اسفراین ضرب شده است (پاکزادیان، ۱۳۹۶: ۲۷). سال‌های ۷۴۲ و ۷۴۳ق به دلیل جنگ‌های چوپانیان با آل‌جلایر و شورش‌های درون خاندانی فعالیت ضرابخانه‌ها به‌شدت کاهش پیدا می‌کند. کل ضرابخانه‌های فعال در این دو سال ۳۷ ضرابخانه است. در ایالت فارس به دلیل درگیری‌های متعدد در این دو سال سکه‌ای به نام سلیمان ضرب نشده است (جدول‌های شماره ۵ و ۶ به‌ترتیب سکه‌های ضرب سال‌های ۷۴۲ و ۷۴۳ق).

جدول شماره ۵. سکه‌های سلیمان‌خان، ضرب سال ۷۴۲ق.

ردیف	محل ضرب	جنس	برگرفته	ملاحظات
۱	ارزروم	نقره	Diler, 2006: 587 NO 787	-----
۲	آنی	مس	Diler: 590 NO 798	-----
۳	بیلقان	نقره	Mitchiner, 1977: 259	-----
۴	تبریز	طلا	Diler: 587 NO 785	نمونه‌ای متفاوت ضرب همین سال در تبریز با خط اویغوری در چندین خط، Diler, 2006: 587 NO 788
۵	تبریز	نقره	Diler: 587 NO 785	-----
۶	رویان	نقره	علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۵۹۳ شماره ۱۵	نام ایلخان به اویغوری
۷	سلطانیه	طلا	موزه ملک، شریعت‌زاده، ۱۳۹۰: ۲۳۸ شماره ۴۴۶	قطعه مشابه به شماره ۴۴۷
۸	سلطانیه	نقره	دو قطعه در موزه ملک، شریعت‌زاده، ۱۳۹۰: ۲۳۸ شماره ۴۴۶ و ۴۴۷	-----
۹	سیواس	نقره	Diler: 146 Note 1000	-----
۱۰	قم	نقره	Auction 32, 2018: Lot 612	-----
۱۱	قونیه	نقره	Diler: 587 NO 787	-----

جدول شماره ۶. سکه‌های سلیمان‌خان، ضرب سال ۷۴۳ق.

ردیف	محل ضرب	جنس	برگرفته	ملاحظات
۱	اخلاط	نقره	Diler, 2006: 584 NO 777	بدون تصویر

بدون تصویر	Diler: 584 NO 777 Auction 17, 2013: Lot 787	نقره	ارزروم	۲
-----	Diler: 65 NO 260	نقره	استرا	۳
-----	پاکزادیان، ۱۳۹۶: ۲۹ سکه ۴۲	نقره	اسفراین	۴
-----	Auction 25, 2016: Lot 709	نقره	اصفهان	۵
نمونه مشابهی ۵۹۲ شماره ۸۰۲	Diler: 791 NO 800	مس	آنی	۶
-----	Auction 22, 2015: Lot 571	نقره	آنی	۷
بدون تصویر	Diler: 584 NO 777	نقره	باکو	۸
بدون تصویر	Diler: 584 NO 700	نقره	بردع	۹
بدون تصویر	Diler: 584 NO 700	نقره	بازار	۱۰
بدون تصویر	Diler: 584 NO 700	نقره	تبریز	۱۱
بدون تصویر	Diler: 584 NO 700	نقره	تفلیس	۱۲
نمونه مشابه در اسمیت، ۱۳۶۱: ۶۶ یادداشت ۱۴ و ۲۶۴؛ پاکزادیان، ۱۳۹۶: ص ۲۷ سکه ۳۷ و ص ۲۸ سکه ۳۸	Diler: 594 NO 16 Auction 14, 2012: Lot 719	نقره	جاجرم	۱۳
پاکزادیان، ۱۳۹۶: ۲۷ سکه ۳۶	Diler: 595 NO 17	نقره	جرجان	۱۴
بدون تصویر	Diler: 584 NO 777	نقره	ساوه	۱۵
پاکزادیان، ۱۳۹۶: ۲۸ سکه ۴۱ و ۴۰	Diler: 596 NO 18	نقره	سبزواری	۱۶
-----	Diler: 587 NO 786	طلا	سلطانیه	۱۷
-----	Diler: 587 NO 786	نقره	سلطانیه	۱۸
-----	پاکزادیان، ۱۳۹۶: ۲۸ سکه ۳۹	نقره	سمنان	۱۹
-----	Auction 18, 2014: Lot 709	نقره	شاسمان	۲۰
-----	Auction 22, 2015: Lot 573	نقره	قم	۲۱
-----	نبئی، ۱۳۷۵: ۳۵	طلا	کاشان	۲۲
از شهرهای قدیمی ارمنستان	Diler: 584 NO 777	نقره	گرنی	۲۳
بدون تصویر	Diler: 584 NO 777	نقره	مداین	۲۴
استفان البوم المعمور بازار نیز نوشته است. جایی به نام معموره در نزدیکی نخجوان نیز وجود داشته است. قطبی‌اهری، ۲۲۹. این دارالضرب دوره اولجایتو نیز فعال بوده است.	Auction 22, 2015: Lot 572	نقره	معمور	۲۵
بدون تصویر	Diler: 584 NO 777	نقره	نخجوان	۲۶

۵. رخداد‌های سال ۷۴۴ق:

سال ۷۴۴ق جنگی بین شیخ‌حسن چوپانی و امیر ارتنه (ارتنا) از امرای سرزمین روم در گرفت. با قتل حاجی طغای رئیس ایل سوتائی به دست شیخ‌حسن کوچک سد موجود بین قلمرو چوپانیان با امیر ارتنه در آسیای صغیر برداشته شد. جنگ این دو رقیب در فاصلهٔ بین شهرهای سیواس و ارزنجان در محلی به نام گرانبوک رخ داد. نتیجه این جنگ شکست سخت قوای چوپانی و عقب‌نشینی شیخ‌حسن کوچک و سلیمان خان به تبریز بود (قطبی‌اهری: ۲۲۹؛ نبئی، ۱۳۵۲: ۲۶۹؛ نبئی، ۱۳۷۵: ۱۸). با بررسی دارالضرب‌های فعال برای سلیمان در سال ۷۴۴ق مشخص می‌شود در این سال با توجه به تسلط امیر ارتنه بر بخش‌هایی از آسیای صغیر دیگر سکه‌ای به نام سلیمان در سیواس و ارزنجان ضرب نشده است. همچنین در این سال با تسلط طغاتی‌مورخان بر دامغان و احتمالاً بر سبزواری دیگر سکه‌ای به نام سلیمان خان در این مناطق ضرب نشد و شاهد ضرب سکه‌هایی به نام طغاتی‌مورخان هستیم (پاکزادیان، ۱۳۹۶: ۲۹). قابل‌ذکر است در همین سال در سمنان مجدداً به نام سلیمان سکه ضرب شده است (همان: ۳۰). مهم‌ترین اتفاق سال ۷۴۴ق قتل شیخ‌حسن کوچک به‌دست همسرش عزت‌الملک بود. شیخ‌حسن، سلیمان خان را با امیر یعقوب‌شاه از امرای روم برای تسخیر این سرزمین اعزام داشت اما این سپاه شکست خورده و بازگشتند. قتل شیخ‌حسن در ۲۷ رجب سال ۷۴۴ق اتفاق افتاد (قطبی‌اهری: ۲۲۹؛ اقبال آشتیانی: ۳۶۲). با مرگ شیخ‌حسن کوچک، سلیمان خان بزرگترین حامی خود را از دست داد. قطبی‌اهری نوشته خزانه و مال شیخ‌حسن که ۲۷۰۰ تومان زر نقد بود به همراه اجناس و جواهر به سلیمان خان رسید (همان: ۲۲۹). سلیمان خان با تقسیم اموال بین سرداران و امرای چوپانی به سمت قراباغ حرکت کرد. با ترک تبریز، امراء ملک‌اشرف و یاغی‌باستی را از فارس به تبریز دعوت کردند^(۱۰) و امیرسیورغان هم که در روم محبوس بود بازگشت و سه امیرزادهٔ چوپانی وارد تبریز شدند. در تبریز بین این سه امیرزاده اختلاف افتاد. ملک‌اشرف تبریز را ترک کرده و در تعقیب و گریزی که با نیروی یاغی‌باستی و امیرسیورغان داشت موفق شدند در معموره در نزدیکی نخجوان آنها را شکست داده و انوشیروان نامی را به عنوان ایلخان دست‌نشانده به قدرت برساند (قطبی‌اهری: ۲۲۹؛ اقبال آشتیانی: ۳۶۳). در جدول شمارهٔ ۷ سکه‌های سلیمان ضرب سال ۷۴۴ق و دارالضرب‌های فعال نمایش داده شده است.

جدول شمارهٔ ۷. سکه‌های سلیمان خان، ضرب سال ۷۴۴ق

ردیف	محل ضرب	جنس	برگرفته	ملاحظات
------	---------	-----	---------	---------

۱	ارجیش	نقره	Diler: 584 NO 777	بدون تصویر
۲	اردبیل	نقره	Diler: 584 NO 777	بدون تصویر
۳	انگوریه	نقره	Diler: 584 NO 777	بدون تصویر، همان آنکارا است.
۴	باکو	نقره	Auction 21, 2015: Lot 566	-----
۵	تبریز	نقره	علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۵۹۷ شماره ۱۹	نام ایلخان به اویغوری قطعه‌ای مشابه در: Diler, 2006: 585 NO 779
۶	خلاط	نقره	Diler: 584 NO 777	-----
۷	خوی	نقره	Diler: 584 NO 777	بدون تصویر
۸	سبزواری	نقره	Diler: 584 NO 777	بدون تصویر
۹	سلطانیه	نقره	Diler: 584 NO 777	بدون تصویر
۱۰	سلماس	نقره	Diler: 584 NO 777	بدون تصویر
۱۱	سمنان	نقره	پاکزادیان، ۱۳۹۶: ۳۰ سکه ۴۵	-----
۱۲	شاسمان/ شاسفان	نقره	Diler: 148 Note 1010	-----
۱۳	قزوین	طلا	Diler: 587 NO 786	-----
۱۴	قزوین	نقره	Diler: 587 NO 786	-----
۱۵	قلشتوان	نقره	علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۶۰۱ شماره ۲۳	-----
۱۶	کاشان	نقره	علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۵۹۸ شماره ۲۰	-----
۱۷	گلستان	نقره	Diler: 584 NO 777 Auction 34, 2019: Lot 934	بدون تصویر
۱۸	مراغه	نقره	علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۵۹۹ شماره ۲۱	قطعه مشابه در: ۶۰۰ شماره ۲۲
۱۹	نوشهر/ بوشهر؟	نقره	Diler: 584 NO 777	-----
۲۰	همدان	نقره	علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۶۰۲ شماره ۲۴ Diler: 585 NO 779	-----

در بسیاری از پژوهش‌های تاریخی، مرگ شیخ حسن کوچک در سال ۷۴۴ه.ق و به قدرت رسیدن انوشیروان برابر با پایان دوره ایلخانی سلیمان خان عنوان شده است.^(۱) اما بررسی رخدادهای نیمه دوم سال ۷۴۴ه.ق بیانگر تلاش سلیمان برای حفظ قدرت است. سلیمان خان بعد از اختلاف و درگیری بین سه امیر چوپانی نخست به دیاربکر رفته و

سپس با رفتن به بغداد سعی کرد از شیخ‌حسن‌بزرگ ایلکانی کمک بگیرد. اما اطرافیان او از جمله حاجی حمزه وزیر او و امیرمحمد علیشاهی و خواجه عمادالدین سراوی به اردوی ملک‌اشرف و یاغی باستی پیوستند (نبی، ۱۳۷۵: ۲۳؛ ذیل‌گزیده: ۳۶). قطبی‌اهری مسیر حرکت سلیمان‌خان پس از قتل شیخ‌حسن‌کوچک را شهرهای: تبریز، قراباغ، اوجان، تبریز، اهر و دیاربکر می‌داند. ورود ملک‌اشرف به تبریز در این کتاب سال ۷۴۵ق ذکر شده است (۱۳۸۹: ۲۳۱). در سه متن تاریخی معیار دربارهٔ رخداد‌های زمان سلیمان پس از ورود سلیمان‌خان به دیاربکر در سال ۷۴۴ق دیگر دربارهٔ او گزارشی ارائه نشده است (حافظ‌ابرو ۱۳۱۷: ۱۷۵؛ قطبی‌اهری، ۱۳۸۹: ۲۳۱؛ زین‌الدین بن حمدالله مستوفی، ۱۳۹۶: ۳۲). متون تاریخی پس از سلیمان به بررسی رخداد‌های زمان ملک‌اشرف و ایلخان دست‌نشانده او انوشیروان پرداخته‌اند. اما بررسی سکه‌های ضرب شده به نام سلیمان تداوم فعالیت برخی از ضربخانه‌ها در فاصلهٔ سال‌های ۷۴۵ تا ۷۴۸ق و ضرب سکه به نام این ایلخان را اثبات می‌کند. سال ۷۴۵ق سکه‌هایی به نام سلیمان ضرب شهرهای: بغداد، دامغان، خلاط، همدان، آنی، سعرد، سنجان و معدن یافت و معرفی شده است. از سال ۷۴۶ق نمونه سکه‌هایی ضرب تبریز و ارزروم معرفی شده است. سال ۷۴۷ق تنها ضربخانهٔ اونیک به نام سلیمان سکه ضرب کرده است. سال ۷۴۸ق فعالیت محدود به دو ضربخانه مرعش و قونیه بوده است. سال ۷۴۸ق را باید آخرین سال ضرب سکه به نام سلیمان‌خان دانست.

به‌نظر می‌رسد در فاصلهٔ سال‌های ۷۴۵ تا ۷۴۸ق سلیمان‌خان موفق شده احتمالاً در بغداد با حمایت شیخ‌حسن ایلکانی و سال‌های بعد عمدتاً در دیاربکر و بخش‌هایی از آسیای کوچک مانند: خلاط، آنی، سعرد، سنجان، ارزروم، سیواس، اونیک، قونیه، معدن و مرعش به حکومت خود ادامه داده و سکه‌هایی نیز ضرب کند. اشپولر به نقل از کاتالوگ سکه‌های موزهٔ سن‌پترزبورگ که توسط مارکوف در سال ۱۸۹۶م. منتشر شده اشاره به سکه‌ای ضرب سیواس به نام سلیمان در سال ۷۵۱ق می‌کند (۱۳۷۴: ۱۳۹ یادداشت ۱). از آنجایی که دسترسی به کاتالوگ مارکوف برای نگارندگان مقدور نشد^(۱۲) این گزینه در حد یک احتمال باقی می‌ماند. اگر سکه اشتباه خوانده نشده باشد آیا ضرب سکه در این سال می‌تواند بیانگر تداوم حکومت سلیمان در سیواس تا سال ۷۵۱ق باشد؟ اگر این چنین است چرا در فاصلهٔ سال‌های ۷۴۸ تا ۷۵۱ق سکه‌ای از این ایلخان یافت

نشده است؟ آنچه مسلم است با توجه به سکوت متون تاریخی و نادر بودن سکه سال ۷۵۱ ه.ق اظهار نظر بیشتر در این باره امکان پذیر نیست.

جدول شماره ۸. سکه‌های سلیمان خان، ضرب سال ۷۴۵ ه.ق

ردیف	محل ضرب	جنس	برگرفته	ملاحظات
۱	آئی	نقره	Diler, 2006: 588 NO 790	-----
۲	بغداد	نقره	Diler: 588 NO 791	نمونه مشابه در ۵۸۹ شماره ۷۹۲
۳	تبریز	نقره	Diler: 589 NO 788 & 587 NO 788	Auction 32, 2018: Lot 614
۴	خلاط	نقره	Diler: 588 NO 791	-----
۵	دامغان	نقره	اسمیت، ۱۳۶۱: ۷۴	پاکزادیان، ۱۳۹۶: ۳۰ سکه ۴۶
۶	سعد	نقره	Diler: 588 NO 790	-----
۷	سنجار	نقره	Diler: 588 NO 790	احتمالاً ضرب سال ۷۴۵ ه.ق
۸	معدن	نقره	Diler: 199	-----
۹	همدان	طلا	Diler: 589 NO 793	Auction 22, 2015: Lot 574
۱۰	همدان	نقره	Diler: 589 NO 793	

جدول شماره ۹. سکه‌های سلیمان خان، ضرب سال ۷۴۶ ه.ق

ردیف	محل ضرب	جنس	برگرفته	ملاحظات
۱	ارزروم	نقره	Diler, 2006: 589 NO 794	-----
۲	تبریز	نقره	Diler: 585 NO 780	یک سکه نقره ضرب ۷۴۶ ه.ق با محل ضرب ناخوانا، علاءالدینی، ۱۳۹۵: ۶۰۳ شماره ۲۵

جدول شماره ۱۰. سکه‌های سلیمان خان، ضرب سال ۷۴۷ ه.ق

ردیف	محل ضرب	جنس	برگرفته	ملاحظات
۱	اونیک	نقره	Diler, 2006: 585 NO 778	-----

جدول شماره ۱۱. سکه‌های سلیمان خان، ضرب سال ۷۴۸ ه.ق

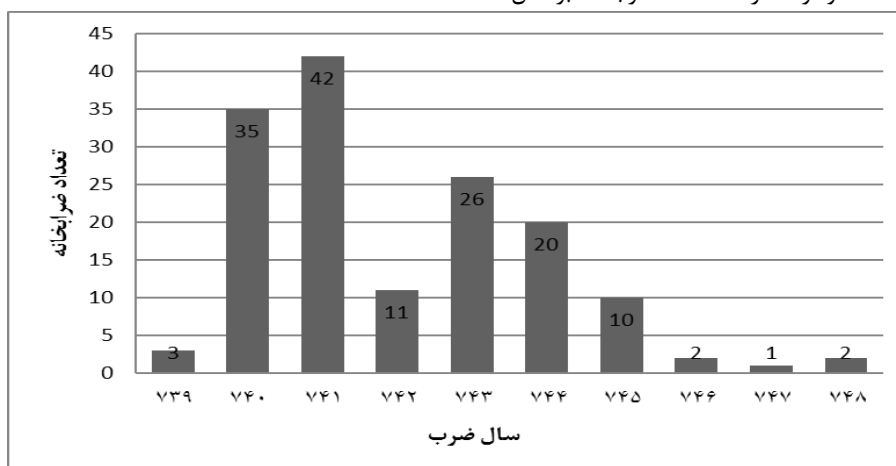
ردیف	محل ضرب	جنس	برگرفته	ملاحظات
۱	قونیه	نقره	اشپولر، ۱۳۷۴: ۱۳۹	این سکه در کاتالوگ مارکوف، ۱۸۹۶ م. از سکه‌های موزه سن‌طرزبورگ معرفی شده است.
۲	مرعش	نقره	Diler, 2006: 197	-----

جدول شماره ۱۲. سکه‌های سلیمان خان، سال ضرب نامشخص

ردیف	محل ضرب	جنس	برگرفته	ملاحظات
۱	ارزیل	نقره	Diler, 2006: 578 NO 766	-----

-----	Diler: 577 NO 764	نقره	ارجیش	۲
شهری در نزدیکی در بند در ارمنیه بزرگ این شهر مدتی کرسی ایالت اران بود. عقیلی، ۱۳۱۷-۱۳۱۰	Diler: 578 NO 790	نقره	بیلقان	۳
-----	Diler: 584 NO 790	نقره	پل ارس	۴
-----	Diler: 588 NO 790	نقره	جزیره	۵
-----	Diler: 577 NO 764	نقره	ری	۶
-----	Diler: 579 NO 766	نقره	سعد	۷
-----	Diler: 579 NO 766	نقره	سمنان	۸
-----	Diler: 580 NO 770	نقره	شبانکاره	۹
مکانی در نخجوان	Diler: 579 NO 766	نقره	شورور	۱۰
-----	Diler: 577 NO 764	نقره	شوشتر	۱۱
-----	Diler: 584 NO 790	نقره	قم	۱۲
مجموعهٔ خصوصی. این تنها سکهٔ مشاهده شده با نام لار مربوط به سلیمان است. در خوانش نام اطمینان بالایی وجود ندارد. اما با توجه به ضرب سکه‌های سلیمان در دیگر شهرهای فارس (شیراز-شیخ ابواسحاق-نیریز-شبانکاره) احتمال ضرب سکه در لار نیز وجود دارد. در صورت معرفی نمونه‌های مشابه می‌توان با اطمینان بیشتری سکه را به لار منتسب کرد. اگر این خوانش تأیید شود این سکه قدیمی‌ترین سکه ضرب شده در لار است. تا پیش از این کهن‌ترین شواهد سکهٔ ضری شده در لار مربوط به دورهٔ شاه‌شجاع بوده است (لوویک، ۱۳۹: ۱۹۳ یادداشت ۵۰).		نقره	لار؟	۱۳
-----	Mitchiner, 1977: 259	نقره	مرعش	۱۴

نمودار شمارهٔ ۱. تعداد ضربخانه بر سال

۶. نتیجه

مدت زمان حکومت ایلخانان دست‌نشانده از موارد مورد اختلاف در پژوهش‌های تاریخی است. سلیمان‌خان، ایلخان دست‌نشانده امیر شیخ‌حسن کوچک، یکی از امرای چوپانی به‌استناد متون تاریخی در فاصله سال‌های ۷۴۴-۷۳۹/۴۰ ق حکومت کرد. قتل شیخ‌حسن کوچک (سال ۷۴۴ ق) و برکشیدن ایلخان جدیدی به نام انوشیروان توسط یکی دیگر از امرای چوپانی به نام ملک‌اشرف را متون تاریخی برابر با پایان دوره ایلخانی سلیمان‌خان قلمداد کرده‌اند. اما با بررسی و تفکیک سکه‌های ضرب شده در دوره چند-ساله حکومت او در سکوت متون تاریخی در بخش‌هایی از قلمرو چوپانی و آل‌جلایر در ایران و دیاربکر ادامه یافته است. ضرب سکه‌هایی در شهرهای: بغداد؛ خلاط، همدان، آنی، سعرد، سنجار، دامغان، ارزروم، تبریز، اونیکی، قونیه، معدن و مرعش در فاصله سال‌های ۷۴۵-۷۴۸ ق بیانگر و معرف قلمرو نسبی تحت سلطه سلیمان‌خان است. این شواهد با مستندات تاریخی مبنی بر پایان رسمی حکومت سلیمان‌خان در سال ۷۴۴ ق تناقض دارد. یک قطعه سکه نقره ضرب سیواس به نام سلیمان‌خان در سال ۷۵۱ ق را می‌توان احتمالاً آخرین شاهد تلاش این ایلخان برای تداوم حکومت خود پس از مرگ شیخ‌حسن کوچک چوپانی به صورت مستقل قلمداد کرد. در هر صورت به‌استناد سکه‌های معرفی شده تداوم حکومت سلیمان‌خان تا سال ۷۴۸ ق قطعی است. بررسی تداوم حکومت این ایلخان تا سال ۷۵۱ ق نیاز به معرفی شواهد بیشتر سکه‌شناسی دارد که تا حال حاضر معرفی نشده است.

به‌طور کلی سکه‌های ضرب شده به نام ایلخان سلیمان را در سه گروه می‌توان تقسیم‌بندی کرد:

۱. سکه‌های ضرب شده به نام سلیمان در قلمرو آل‌چوپان.
۲. ضرب سکه در قلمرو تحت سلطه سربداران در خراسان و قومس. این سکه‌ها را حکمرانان سربداری به نام سلیمان ضرب کرده‌اند و در بسیاری موارد این ایلخان تسلطی بر این نواحی نداشته است. این شیوه در قلمرو تحت سلطه حکمران آل‌اینجو در فارس و قلمرو آل‌مظفر در یزد و کرمان نیز اتفاق افتاده است.
۳. ضرب سکه‌ها در قلمرو متصرفی از سایر حکومت‌ها مانند آل‌جلایر. ضرب سکه در این نواحی به صورت موقت و موردی بوده است (مانند شوشتر).

داده‌های سکه‌شناسی می‌تواند سندی برای تأیید داده‌های متون تاریخی باشد. در این پژوهش داده‌های سکه‌شناسی ارجح بر اطلاعات متون تاریخی است. زیرا سکه‌ها در بردارندهٔ اطلاعاتی از تداوم حکومت این ایلخانی در سال‌های پس از پایان حکومت اعلام شده در متون تاریخی است.

پی‌نوشت‌ها

۱. اوجان شهری بود در کنار یکی از شاخه‌های رود سرآو یا سرآب بین میانه و تبریز (عقیلی، ۱۳۷۷: ۸۷).
۲. ازدواج امیر چوپان با ساتی‌بیگ دختر الجایتو و خواهر ابوسعید به نقل از تاریخ‌گزیده در ۲۰ رجب سال ۷۱۹ ه.ق اتفاق افتاد (حمدالله مستوفی، ۱۳۸۷: ۶۱۵ یادداشت ۳). بنابراین اگر امیرسیورغان یک سال بعد از این تاریخ متولد شده باشد (سال ۷۲۰ ه.ق) در سال ۷۳۹ ه.ق که با موافقت او مادرش به ازدواج سلیمان‌خان درمی‌آید او باید جوانی ۱۹-۲۰ ساله بوده باشد.
۳. اکثر سکه‌های ساتی‌بیگ ضرب سال ۷۳۹ ه.ق است. اما دیلر سکه‌هایی ضرب گرنی و بغداد و ارزن (در مورد محل این شهر اختلاف نظر وجود دارد یا شهری است در شمال آناتولی کنار رود ارزن‌سو یا شهری در مشرق میافارقین؛ بنگرید به: عقیلی، ۱۳۷۷: ۷۲)، حصن، خلط و تبریز مربوط به سال ۷۴۰ ه.ق (Diler, 2006: 545-546-597) نیز معرفی کرده است. دیلر سکه‌های دیگری ضرب سال ۷۴۱ ه.ق در ارزن و تبریز نیز معرفی کرده است (همان: ۵۴۵-۵۴۶).
۴. برای جنگ و رخدادی که منجر به قتل «ملک شمس‌الدین محمدشاه» توسط امیر پیرحسین چوپانی شد (بنگرید به: زرکوب‌شیرازی، ۱۳۹۰: ۱۱۷؛ حسینی‌فسایی، ۱۳۶۷: ۲۹۵/۱).
۵. حافظ‌ابرو این نام را به صورت امیر سورغان نوشته است.
۶. نام شوشتر بر سکه‌های سلیمان، ضرب سال ۷۴۱ ه.ق به صورت قدیمی آن تُسْتَر آمده است. نام تستر و تستر مین‌الاهواز بر سکه‌های سده‌های نخستین هجری آمده است (عقیلی، ۱۳۷۷: ۱۳۸-۲۴۴-۲۴۵).
۷. سلمان ساوجی در دیوان اشعارش در توصیف متصرفات شیخ اویس آورده است:
در روز عرض لشکر منصورت از عراق تا حد شوشتر، همه جُند است و لشکر است (ساوجی: ۴۳۳)
۸. در ذیل تاریخ‌گزیدهٔ این وقایع را مربوط به سال ۷۴۲ ه.ق ذکر کرده است. در این کتاب شرحی از وقایع سال ۷۴۳ ه.ق نیست و بعد از سال ۷۴۲ ه.ق آغاز می‌شود. آنچه مسلم است این رخدادها در سال ۷۴۳ ه.ق اتفاق افتاده است (ذیل تاریخ‌گزیده: ۲۷-۲۸-۲۹).
۹. حاکم آل‌اینجوی فارس در این تاریخ ابواسحاق محمودشاه اینجو است (ذیل تاریخ‌گزیده: ۲۹).
۱۰. ر.ک: ذیل تاریخ‌گزیده: ۲۹.
۱۱. به عنوان مثال اقبال آشتیانی: ۳۶۳.
۱۲. تلاش جعفری‌مذهب نیز برای یافتن کاتالوگ مارکوف در ایران به نتیجه نرسیده است (مقالهٔ واپسین ایلخان: ۳۱-۳۳ یادداشت ۱۱).

منابع

اسمیت، جان ماسون، خروج و عروج سربداران، ترجمهٔ یعقوب آژند، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۱.

اشپولر، برتولد، *تاریخ مغول در ایران*، ترجمه محمود میرآفتاب، چاپ پنجم، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴.

اقبال آشتیانی، عباس، *تاریخ مغول و اوایل ایام تیموری*، چاپ اول، تهران، نشر نامک، ۱۳۷۶.
آزند، یعقوب، *برافتادن ایلیخانان و برآمدن سلسله‌های محلی*، در: [ایلیخانان]، چاپ اول، تهران، مولی، ۱۳۸۴.

بیانی، شیرین، *تاریخ آل جلایر*، چاپ دوم، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۲.
پاکزادیان، حسن، *تاریخ در سکه‌های سربداران و ایلیخانان رقیب در شرق*، چاپ اول، تهران، خواندنی، ۱۳۹۶.

پره، نوری، *سکه‌های عثمانی*، ترجمه علیرضا بخشعلی نژاد اصل، چاپ اول، تهران، پازینه، ۱۳۹۰.
ترابی طباطبایی، سید جمال، «سکه‌های شاهان اسلامی ایران (۲)»، *موزه آذربایجان*، شماره ۵، ۱۳۵۰.
جدی، محمدجواد، *نگاهی به خطوط مهرها و سکه‌های ضرب شیراز (سده‌های هفتم تا نهم هجری)*، در: [مجموعه مقالات خوشنویسی مکتب شیراز]، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۹۰.

جعفری مذهب، محسن، «واپسین ایلیخان»، *یژوهشهای علوم تاریخی*، شماره ۳، ۲۵-۳۴، ۱۳۹۰.
حافظابرو، شهاب‌الدین عبدالله، *ذیل جامع التواریخ رشیدی*، تصحیح خانبابا بیانی، تهران، علمی، ۱۳۱۷.
حسینی فسائی، حاج میرزا حسن، *فارسنامه ناصری*، جلد اول، تصحیح منصور رستگارفسائی، چاپ اول، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۷.

زرکوب شیرازی، ابوالعباس معین‌الدین، *شیرازنامه*، تصحیح اکبر نحوی، شیراز، دانشنامه فارس، ۱۳۹۰.
ساوجی، سلمان، *دیوان سلمان ساوجی*، به کوشش منصور مشفق، با مقدمه تقی تفضلی، تهران، صفی علیشاه، ۱۳۳۶.

ستوده، حسینعلی، *تاریخ آل مظفر*، جلد دوم، چاپ دوم، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۹.
سرفراز، علی اکبر و آرزومانی، فریدون، *سکه‌های ایران*، چاپ اول، تهران، سمت، ۱۳۷۹.
شبانکاره‌ای، محمد بن علی بن محمد، *مجمع الانساب*، تصحیح میرهاشم محدث، چاپ دوم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۶.

شریعت‌زاده، سید علی اصغر، *سکه‌های ایران زمین* (مجموعه سکه‌های مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک)، تهران، پازینه، ۱۳۹۰.

عقیلی، عبدالله، *دارالضربهای ایران در دوره اسلامی*، تهران، موقوفه افشار یزدی، ۱۳۷۷.
علاء‌الدینی، بهرام، *سکه‌های ایران در دوره ایلیخانان مغول*، تهران، برگ نگار، ۱۳۹۵.

_____، *سکه‌های ایران قره‌قویونلو، آق‌قویونلو و مشعشعیان خوزستان*، تهران، برگ نگار، ۱۳۹۸.

فصیحی خوافی، احمد بن محمد، *مجمل فصیحی*، تصحیح محمود فرخ، جلد سوم، مشهد، باستان، ۱۳۳۹.
قطبی‌اهری نجم، ابی‌بکر، *تواریخ شیخ اویس*، به کوشش ایرج افشار، چاپ اول، تهران، ستوده، ۱۳۸۹.
کریمی، فاطمه و دیگران، *بزرگداشت ششصدمین سال وفات حافظ*، تهران، میراث فرهنگی کشور، ۱۳۶۷.

لوویک، نیکلاس.م. ویژگی‌های بازرگانی خلیج فارس در پرتو یافته‌های نوین سکه‌شناسی (در سده‌های میانه: از اسلام تا صفویه)، ترجمهٔ محسن جعفری‌مذهب، در: پژوهشنامهٔ خلیج فارس (دفتر سوم)، به کوشش عبدالرسول خیراندیش و مجتبی تبریزنیا، تهران، خانهٔ کتاب، ۱۳۹۰.

مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابی‌بکر، تاریخ گزیده، به اهتمام عبدالحسین نوایی، چاپ پنجم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۷.

مستوفی قزوینی، زین العابدین بن حمدالله، ذیل تاریخ گزیده، به کوشش ایرج افشار، چاپ دوم، تهران، موقوفهٔ افشار یزدی و سخن، ۱۳۹۶.

نبئی، ابوالفضل، اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران در قرن هشتم هجری (از سقوط ایلخانان تا تشکیل تیموریان)، مشهد، دانشگاه فردوسی، ۱۳۷۵.

_____، تاریخ آل چوپان (چوپانیان در تاریخ ایلخانیان)، تهران، دانش امروز، ۱۳۵۲.

Diler, Ömer, *Ilkhanids*, Istanbul, 2006.

Mitchiner, Michael, *The World of Islam*, London, Hawkins, 1977.

Stephan Album Rare Coins (specialists Islamic, Indian & oriental coins), Auction 14, September 21-22, 2012, Auction 17, September 19-21, 2013, Auction 18, January 16-18, 2014, Auction 21, January 15-16, 2015, Auction 22, May 14-15, 2015, Auction 23, September 10-12, 2015, Auction 24, January 14-16, 2016, Auction 25, May 19-21, 2016, Auction 21, January 15-16, 2015, Auction 32, September 13-14, 2018, Auction 34, May 23-26, 2019.